

МАТЕРИАЛИ НА КОНФЕРЕНЦИЯТА

ВІЙНА, МЕДИЦИНА І ВІРА ЯК ЧИННИКИ УСВІДОМЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

О. М. Науменко,

доктор медичних наук, професор,
член-кореспондент Національної Академії Медичних Наук України,
перший проректор з науково-педагогічної роботи та післядипломної освіти,
Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, Україна
naumenko16@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9001-7580>

В. О. Мойсеєнко,

доктор медичних наук, професор,
академік Національної Академії Наук Вищої освіти України,
Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, Україна
moyseyenko_vo@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-1402-6028>

І. П. Тарченко,

кандидат медичних наук, асистент кафедри внутрішньої медицини №3
Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, Україна..
shostks43@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2301-227X>

Н. В. Тарченко,

письменник, журналіст, Україна.
trinton808@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1637-4811>

[https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1\(23\)-2\(24\)-90-97](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1(23)-2(24)-90-97)

Анотация

Александър Науменко, Валентина Моисеєнко, Инна Тарченко, Наталия Тарченко. **Войната, медицината и вярата като фактори за осъзнаване на украинската идентичност.** Статията анализира начините за формиране на украинската идентичност и структурата на това понятие. Показана е динамиката на промените в самоидентификациите на украинските граждани, причинени от кризисни процеси, протичащи в обществото. Представени са историческите фактори, които детерминират самоидентификацията на жителите на различните региони на страната. На примера на отделно село в Буковина е показано дългогодишното мирно съжителство на представители на различни националности, вероизповедания и езици. Примерът с Донбас илюстрира влиянието на жителите на определен регион върху обществения живот на Съветския съюз, а по-късно и на Украйна. Анализират се процесите, протичащи в религиозния живот на страната, където кризите допринасят за икуменизма. Използвайки историческия пример на дисидентското движение от шейсетте години, се по-

казва как украинската идентичност се превръща в съзнателен избор, който е принуден да се защитава. Примерът на Националния медицински университет "О. О. Богомолец" показва как се формира украинската самоидентификация на младото поколение бъдещи лекари.

Ключови думи: идентичност; кризи; гражданство; избор; религия; икуменизъм; съзнание; война; образование

Анотація

Олександр Науменко, Валентина Мойсєнко, Інна Тарченко, Наталія Тарченко. **Війна, медицина та віра як чинники усвідомлення української ідентичності.** У статті аналізуються шляхи формування української ідентичності, структура даного поняття. Показано динаміку змін у самоотождначенні громадян України, обумовлену кризовими процесами, що відбуваються в суспільстві. Подано історичні чинники, які детермінують самоідентифікацію жителів різних регіонів країни. На прикладі окремого села на Буковині показано тривале мирне співіснування представників різних національностей, релігійних конфесій, мов. Приклад Донбасу ілюструє вплив мешканців окремого регіону на соціальне життя Радянського Союзу, згодом України. Аналізуються процеси, що відбуваються у релігійному житті країни, де кризи сприяють екуменізму. На історичному прикладі дисидентського руху шістдесятників показано, як українська ідентичність стає свідомим вибором, який доводиться відстоювати. На прикладі Національного медичного університету імені О. О. Богомольця показано, як формується українська самоідентифікація молодого покоління майбутніх лікарів.

Ключові слова: ідентичність; кризи; громадянство; вибір; релігія; екуменізм; свідомість; війна; освіта

Annotation

Oleksandr Naumenko, Valentyna Moiseyenko, Inna Tarchenko, Natalia Tarchenko. **War, medicine and faith as factors of awareness of Ukrainian identity.** The article analyzes the ways of formation of Ukrainian identity, the structure of this concept. The dynamics of changes in the self-identification of the country's citizens due to the crisis processes taking place in society is given. Historical factors that contribute to the formation of self-perception among residents of different regions of the country are presented. The example of a separate village in Bukovina shows the long-term peaceful co-existence of representatives of different nationalities, religious denominations and languages. The example of Donbas illustrates the influence of residents of a particular region on the social life of the former Soviet Union, and later Ukraine. The processes taking place in the religious life of the country, where crises contribute to ecumenism, are analyzed. The historical example of the dissident movement of the sixties shows how Ukrainian identity becomes a conscious choice that must be defended. The National Medical University named after O.O. Bohomolets is an example to demonstrate how Ukrainian identity is formed in younger generation.

Keywords: identity; crises; citizenship; choice; religion; ecumenism; consciousness; war; education

Постановка проблеми. Питання ідентичності постає особливо гостро в умовах воєнного часу. Воно перетворюється на елемент інформаційної війни, кола одна сторона намагається повністю змінити самосприянтя іншої, і навіть ставить під сумнів її існування як таке. Дискусії щодо ідентичності українців точаться на наших теренах особливо гостро. Цьому питанню приділяють велику увагу численні дослідники. Найбільш конструктивною спрямованістю нашого дослідження вважається пошук способів позбавлення колективного усвідомлення, набутого за минулі століття, відчуття меншовартості. Після 2014 року за соціопитуваннями

стабільно 55-60% громадян є прихильниками курсу на європейську інтеграцію.

Політичний психолог Всеволод Зеленін наголошує на тому, що українці мають ставити за кінцеву мету не просто самозбереження, а знищення ворога, та нав'язування йому власної парадигми. Українську мову та культуру він бачить, як захист себе із середини, російську – як спосіб проводити інформаційні інтервенції на сусідню територію. Одною з цілей української зовнішньої пропаганди має бути зміна ідентичності росіян. Історик Володимир Дзьобак зазначає, що при формуванні української самосвідомості не слід звертатись лише до минулого, до тягlosti у часі від умовних трипільців до сучасності. Цей підхід був актуальним хіба що для XIX століття, коли на базі романтичних ідей розпочалося самоусвідомлення більшості європейських націй, українців у тому числі. У XXI столітті слід більше уваги звертати на те, якими ми є зараз, та думати про майбутнє. Усі національні меншини нашої країни мають право називати себе українцями – так формується громадянська нація (Дзьобак, 2023).

Проведене Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) всеукраїнського опитування громадської думки "Омнібус" 2000 респондентів, що мешкають у всіх регіонах України (крім АР Крим) показало, що 85% населення України вважають себе перш за все громадянами своєї країни. При цьому серед різних соціальних категорій населення – вікових, регіональних, лінгво-етнічних, гендерних і поселенських – немає великої різниці за цим показником. Так, серед жителів Сходу 81% вважають себе перш за все громадянами України, серед російськомовних українців – 81%, серед російськомовних росіян – 78%. Отримані результати зберігають високу репрезентативність та дозволяють досить надійно аналізувати суспільні настрої населення (Дембіцький, 2024).

В Україні триває процес націєтворення. Все ще існує алармізм. Як засвідчує 30-річне дослідження інституту соціології "Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін" мовна ситуація однозначно змінюється. На питання "Якими мовами ви переважно спілкуєтеся у родині (вдома)": якщо в 1992 році переважно українською спілкувалися в родині 37% респондентів, у 2012-му – 43%, то в 2020-му – вже 51%, тобто більш як половина громадян. При цьому частка тих, хто віддавав перевагу російській порівняно з 2012-м значно знизилася: 2012-го їх було 35%, а 2020-го – лише 28%. Російською, і українською, залежно від обставин, в родині чи вдома нині спілкуються 21% опитаних (у 1992-му таку відповідь дали 32%). Спостерігається позитивна динаміка на користь української мови (Дембіцький, 2024; Луканська, 2021, Святненко, 2020; Shevchenko, Borysenko, 2021).

Мета – показати окремі складові нашої сьогодношньої ідентичності, історичне минуле, яке їх обумовило, а також засоби, якими вона формується тепер, зокрема, у студентської молоді. Окреме питання для дослідження - бажання бути українцем, що з'являється в іншому культурному оточенні. Це завжди – результат рефлексії та свідомого вибору. Ми покажемо, як це відбувалося у деяких дисидентів-шістдесятників.

Ідентичність – поняття, що містить у собі велику кількість складових: мова, історія, традиції, звичаї, цінності – усе, що об'єднує людей у певну спільноту.

Кризи, як фактор підвищення громадянської ідентичності. Війна в Україні підштовхнула багатьох громадян свідомо зробити власний цивілізаційний вибір. Від початку агресивних дій північного сусіда більшість українців відокремили себе від росіян. У 2022 році Київський інститут соціології запропонував відповісти на питання: "Ким ви, перш за все, себе вважаєте"? До початку повномасштабного вторгнення 64,6% передусім ідентифікували себе, як громадян своєї країни. Тепер показник цей зріс до 85%. Цікаво, що менше 3% вважають себе представником якогось етносу, 6% асоціюють себе із малою батьківщиною – краєм, селом чи селищем, де народилися, 4% мислять широко – вважають себе Громадянами Світу, або Європи.

В Україні відчуттю громадянства сприяють кризи. За історію незалежності соціоло-

ги спостерігали три хвили підвищення громадянської самоідентичності - після Помаранчевої революції (51,6% відчули себе, перш за все, громадянами своєї країни), Революції гідності та початку російської агресії (64,4%), повномасштабного вторгнення (84,6%) (Осадча, 2022).

Історичні умови формування ідентичності в різних регіонах країни. Тривалий час Україна перебувала під владою двох імперій. 80% її земель входили до складу Російської імперії. 20% території потрапили під владу династії Габсбургів і пізніше стали частиною імперії Австро-Угорської. Державі Габсбургів (на відміну від російської), до якої входили землі західної України, бракувало центральних установ, які могли би уніфікувати управління. Тому влада тут була більше схильна до компромісів. Але становище селян-українців з її приходом погіршилося, бо їх відрізали від колишніх ринків збуту. Можливості для економічного зростання регіону стали обмеженими. Додатковий негативний вплив мала та обставина, що під час попереднього панування поляків західні українці втратили суспільну еліту. У них існувало лише дві верстви: селяни, та невелика кількість священиків.

Взагалі, ідентичність – це питання особистісного вибору. Воно буває тривалим у часі, хитким, потребує власної усвідомленості та волі, навіть болісним та жертвним. Для ілюстрації цього питання візьмемо деякі приклади з історії Буковини. В цьому багатонаціональному краї існують численні мови та діалекти, навіть сусідні села можуть мати різні говірки, що складаються із українських, російських, румунських чи угорських слів. Характерною особливістю одного з сіл, зокрема, Банилова (населення 5128 осіб – для села це досить багато) Вишницького району Чернівецької області був поліетнічний склад населення. Незалежно від того, під владою якого короля, султана чи цесаря перебували землі, тут не відбулося жодної історично зафіксованої значної міжнаціональної сутички. У національних стосунках протягом віків виробилася здорова народна етика доброзичливості. Рідною мовою 76,83% населення вважали українську, 19,83% – німецьку, 3,28% – інші. Відносно високий відсоток німецької мови зумовлений не онімеченням українців, які ревно зберігали свою мову і релігію, не дивлячись на багатокітве панування чужинців. Зрозуміти означене мовне співвідношення можна з характеристики віросповідання. Православні вірники склали 73,81%, іудеї – 19,81%, католики – 6,34%.

Німецькою мовою, близькою до ідиш, очевидно, користувалися євреї, що склали майже п'яту частину жителів села. Римо-католиками були, в основному, поляки. Мовою міжнаціонального спілкування в Банилові служила українська, якою без всякого примусу володіли всі жителі села (українці, євреї, поляки, цигани, румуни, вірмени) і охоче нею користувалися, засвоюючи кращі здобутки нашої національної культури. У 1918 році, після Першої світової війни і розпаду Австро-Угорської імперії, на багатотисячному Буковинському вічі у Чернівцях була здійснена спроба приєднання Буковини до України, проголошено природне право українців на своє державне самовизначення, але з благословення Антанти румунська армія тоді перешкодила цьому, окупувавши територію Буковини на довгих 22 роки. В селі існує багато храмів різних релігійних конфесій. У центрі височіє церква Успіння пресвятої Богородиці, побудована ще в кінці XIX століття.

Численні православні каплиці, костюль Римо-католицької церкви, єврейська школа-синагога – свідчення високої духовності односельців, з яких вийшла велика плеяда священиків, а двоє з них досягли дуже значних висот у церковній ієрархії. Так, Володимир Репта, доктор теології, професор, публіцист, тривалий час (1902-1924) був митрополитом Буковини, а також інспектором народних шкіл, обирався депутатом австрійського парламенту, почесним ректором Румунської академії наук Михайло Мензак, котрий став архієпископом Мефодієм, був єпископом Чернівецьким і Буковинським (1964-1967), пізніше – єпископом Вологодським і Великоустюзьким, керівником Омсько-Тюменської єпархії православної церкви РФ.

У іншій частині країни, на Сході, дуже цікавим та складним регіоном є Донбас. У свій час

саме він прискорив розпад СРСР. У 1989 – 91 роках шахтарі Донбасу влаштовували страйки, марші та демонстрації з вимогою виходу України із складу СРСР. У 1993 р. вони страйкували вже у незалежній Україні, що вплинуло на рішення провести дострокові парламентські та президентські вибори. Рух почав слабнути, у 1988 влада жорстоко розігнала страйкарів за допомогою підрозділу “Беркут”. У 2015 р. про страйки часів пізнього СРСР пам’ятали тільки 4,7% мешканців регіону.

Ідентичність як пропагандистська зброя росіян. Поняття ідентичності завжди перебувало під пильним оком російських пропагандистів. На окупованих територіях росіяни проводять масований інформаційний тиск, головна мета якого – змінити самосвідомість місцевого населення. Прикладом можуть служити біг-борди, що були розташовані на вулицях окупованого Херсону – їх дизайн дещо удосконалили місцеві патріоти, додавши декор чорною та червоною фарбами.

Кризи сприяють екуменістичним процесам в релігійній сфері. Під час Революції гідності була утворена Громадянська Церква України, яка, хоч й не набула офіційного статусу, проте успішно об’єднувала представників різних конфесій, що поділяють духовні цінності та ідеали (Зарецький, Маричевський, 1996). З початком агресії північного сусіда на фронт пішли й капелани – військові священики. Їх задача особлива – підтримувати дух військовослужбовців, бути поруч в радості, біді, небезпеці. Вислухати, помолитись, мотивувати, надихнути на правильний шлях – усе це робить капелан. А ще капелани здійснюють волонтерську та медичну допомогу. Тут один із яскравих прикладів Микола Корсун – капелан та один із засновників мобільної стоматології на передовій. Будучи представниками різних Церков, військові священики обличили усі суперечки й почали співпрацювати, бо усіх об’єднала загальна мета – здолати ворога.

Ідентичність дисидентів-шістдесятників, як свідомий вибір. Можна відчувати себе українцем, відстоювати це право, коли усе навколо вимагає чогось іншого. І це іноді не просто вибір, а сміливий й потужний вольовий акт, про що свідчать наступні приклади. Під час хрущовської “відлиги” в Україні потужно заявив про себе рух “шістдесятників”. У Києві молоді митці та студенти об’єдналися в клуб творчої молоді “Сучасник”. Одною з найяскравіших постатей в ньому була художниця-монументалістка Алла Горська. Її батько, Олександр Горський, один із організаторів радянського кіно, очолював кіностудії в Ленінграді, Ялті, Києві, Одесі. Алла проживала з матір’ю у Ленінграді під час блокади, у 1943 році приїхала у Київ. Зростала дівчиною у цілковито російськомовному середовищі, а під час навчання у київській школі їй навіть звільнили від вивчення української мови. У 1962 році, у віці 32 років, під впливом своїх товаришів з клубу творчої молоді, Алла Горська свідомо вирішила перейти на українську мову. Вивчати почала з алфавіту, писала нескінченні диктанти. У цьому їй допомагала журналістка та правозахисниця Надія Світлична.

До речі, серед активістів клубу творчої молоді був випускник Київського медичного інституту, 1966 року, Микола Плахотнюк – дисидент, лікар-фтизіатр, який багато років провів за ґратами. Після звільнення з в’язниць організував у Києві музей шістдесятників. Сьогодні він спочиває в потойбічному світі разом з В’ячеславом Чорноволом (був одружений на рідній сестрі В’ячеслава – Валентині Чорноволом).

У середині 60-х років на зміну хрущовській “відлизі” прийшла реакція брежнєвських часів. На українську творчу інтелігенцію, зокрема, учасників клубу, почався тиск, а у 1965 – серія арештів. В цей час, незважаючи на переслідування, виключення із Спілки художників, заборони ставити під роботами власне ім’я, художники-шістдесятники активно творили (Зарецький, Маричевський, 1996). Вони багато працювали на сході України, зараз численні створені ними роботи знаходяться в окупації, доля їх невідома, але, якщо збереглися, то несуть вони потужне нагадування про те, чия саме ця багата й благословенна земля.

У 1964 році митці з Клубу творчої молоді Опанас Заливаха, Алла Горська, Галина Зубченко, Людмила Семикина, Галина Севрук виконали макет вітража в Червоному корпусі Київського університету “Шевченко. Мати”. Макет не сподобався партійному керівництву, а ректор власноруч розтрощив “ідеологічно шкідливий вітраж” на очах студентів. *“В образах вітража нема ні найменшої спроби показати Шевченка радянського світосприйняття”* – такий вердикт зробила комісія. Одна із авторок макету “Шевченко. Мати”, керамістка й монументалістка Галина Севрук, народилася в Самарканді. Вона теж не володіла українською мовою, але, як і Горська, зробила свій вибір. *“Ми нічого не знали про Україну. Наше виховання й свідомість прокинулися після інституту, особливо в Клубі творчої молоді. Відтоді – новий погляд на життя, покаяння, очищення від скверни”* (Цит. за: Зарецький, Маричевський, 1996) – писала художниця пізніше у спогадах.

Можна залишатися українцем, усе життя проживаючи далеко за межами батьківщини. Українська діаспора з багатьох країн закупляє гуманітарну допомогу, енергетичне обладнання, військову техніку. Сприяє тому, щоб українські біженці інтегрувалися в економіки інших країн, але не асимілювалися там, а залишилися вірними своїй батьківщині. На підтримку нашої країни зарубіжні українці влаштовують по усьому світу масштабні акції.

Студентська молодь зберігає свою ідентичність та воює за неї. Україна воює не лише за території, а й за власну ідентичність. Тисячі українців переходять з російської мови на українську. Історія, культура, мова, традиції – усе це визначає українську спільноту поміж інших. Відроджуються народні ремесла, повертаються з небуття звичаї та обряди різних районів країни.

Традиційно, 23 серпня в НМУ ім. О. О. Богомольця відбувається офіційна церемонія підняття Державного Прапора України. Синьо-жовті стяги, уособлення свободи та єдності української нації, завжди майорять поряд із головним корпусом Університету, у студентському містечку та на території студентського гуртожитку №7, де проживають іноземні студенти. Студенти та викладачі НМУ ім. О. О. Богомольця залюбки долучаються до відзначення Дня вишиванки, що традиційно проходить 18 травня. В цей день аудиторії розквітають різнобарвними національними орнаментами та яскравими квітами. Вишиванка – одяг, що об’єднує всіх любов’ю до України, вірою в Перемогу. З початку повномасштабної агресії до лав захисників України встало багато молоді, серед яких – студенти НМУ ім. О.О. Богомольця. Нашій молоді притаманні патріотизм, активна громадська позиція, небайдужість до чужого горя. Ми постійно дізнаємося про нові героїчні вчинки наших вихованців.

“Хто я?”, “Чи я справжній?”, “Чи я мужній?”, “Чи я дійсно муж?”. Ці питання задав собі в перший день повномасштабного вторгнення студент 6 курсу медичного факультету №1 (сьогодні він випускник університету) Любомир Мухін. Він вступив до лав ЗСУ, воював гарячих точках, був важко поранений. До цього часу перебуває на лікуванні. Лікар-психіатр Олександр Бодня, травматолог-ортопед Ігор Курило, невропатолог Діана Світлицька – вихованці НМУ. Єдиною командою вони допомагають хворим у різних регіонах України. Кандидат в майстри спорту з футболу, тренер збірної команди НМУ з футболу, старший викладач кафедри фізичного виховання та здоров’я НМУ імені О.О. Богомольця Віталій Зіва з початком повномасштабної війни вступив до лав ЗСУ, приймав участь в територіальній обороні Києва та Київської області, воював в гарячих точках України.

На війні завжди є втрати, але коли дізнаєшся про смерть твого колишнього студента, в майбутньому бойового медика, під час виконання бойового завдання – відчуття душевного болю описати неможливо. Вони віддали життя, виборюючи землю, де проливалася кров їх предків, і де ростимуть наші нащадки. Біля стін морфологічного корпусу НМУ імені О. О. Богомольця встановлена меморіальна Дошка студентів, які загинули на війні та під час Революції Гідності.

Ідентичність українців – справа їх свідомого вибору, як у наш час, так і в минулі. І тепер, як і колись, її подекуди доводиться відстоювати ціною свого життя, із вірою в серці.

Висновки. Дослідження формування ідентичності тривають, так само, як і дискусії навколо цього болючого питання: одні надають перевагу об'єктивним факторам приналежності – територія проживання, мова спілкування, релігія, до якої себе відносять, інші – суб'єктивним факторам: ким ти сам себе відчуваєш, – незважаючи на твоє етнічне походження, на те, якою мовою ти спілкуєшся і до якої церкви ходиш. З часу проголошення незалежності в Україні ідуть процеси самовизначення за багатьма параметрами, зокрема, й за національною приналежністю. Війна прискорила ці процеси.

В подальшому нам потрібна виважена державна стратегія формування національної ідентичності, створена із залученням соціологів, психологів, політологів, лікарів та інших фахівців. Мають бути розроблені та запроваджені політтехнологічні прийоми, направлені на сприяння консолідації нації та протидії ворожій пропаганді, поліпшенню інформаційної безпеки.

Релігія – це потужний чинник формування національної ідентичності, а російська агресія дала значний поштовх до визнання церкви, не підпорядкованої Москві.

Навчання у закладах вищої освіти формує конструктивне самосприйняття не лише базуючись на традиційній культурі, але й в безперервному пошуку сучасності. Нашій молоді притаманні патріотизм, активна громадська позиція. Заради сприяння формуванню української ідентичності слід звертати увагу на ті фактори, які об'єднують, складають єдині цінності для різномірних груп населення. Зазвичай, те, що зближує людей різних віросповідань, полягає у сфері майбутнього – досягненні спільних прагнень та мрій, сьогодні – у прагненні досягти миру.

Література та посилання:

- Дембіцький, С. (2024), "Показники національно-громадянської української ідентичності", *Прес-реліз підготовлений заступником директора Інституту соціології НАН України, доктором соціологічних наук Сергієм Дембіцьким*. Електронний ресурс. Режим доступу (20.07.2024): <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1>
- Дзьобак, В. (2023), "Національна ідентичність як складова національної стійкості", *LB.ua*. Електронний ресурс. Режим доступу (26.06.2024): https://lb.ua/blog/volodymyr_dziobak/568987_natsionalna_identichnist_yak.html
- Зарецький О., Маричевський М. (1996), *Червона тіль калини. Алла Горська. Листи, спогади, статті*, Спалах, Київ, 1996, 240 с.
- Луканська, А. (2021), "Національна ідентичність – це ключове питання для суспільства. Україні потрібна стратегія формування національної ідентичності (інтерв'ю заступника директора Інституту соціології НАНУ, д. філософ. н., професора, член-кореспондента НАН України Євгена Головахи)", *Голос України*. Електронний ресурс. Режим доступу (20.07.2024): <http://www.golos.com.ua/article/350002>
- Осадча, Я. (2022), "До громадян СРСР себе відносять менше 1%: як змінилася ідентичність населення України", *Українська правда*. Електронний ресурс. Режим доступу (26.06.2024): <https://life.pravda.com.ua/society/2022/08/16/250037/>
- Святенко, В. (2020), "Особливості формування та розвитку ринку маркетингових досліджень в Україні", *Ефективна економіка*, № 11. Електронний ресурс. Режим доступу (20.07.2024): <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8342>
- Филипович, Л. (2016), "Релігійні ідентичності в Україні: постановка проблеми", *Українське релігієзнавство*, № 80, с.12-17.

Shevchenko, A., Borysenko, O. (2021), "Marketing Approach to the Formation of Management System for Enterprise Strategic Development in the Context of Globalisation", *JILC (Journal of International Legal Communication)*, No. 1(1), pp. 186-196.

References

- Dembitskyi, S. (2024), "Indicators of national-civic Ukrainian identity" ["Pokazny`ky` nacional`no-gromadyans`koyi ukrayins`koyi identy`chnosti"], *Press release prepared by Deputy Director of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Sociological Sciences Serhiy Dembitskyi*, viewed 20 July 2024, available at: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1> [in Ukrainian]
- Dziobak, V. (2023), "National identity as a component of national stability" ["Nacional`na identy`chnist` yak skladova nacional`noyi stijkosti"], LB.ua, viewed 26 June 2024, available at: https://lb.ua/blog/volodymyr_dziobak/568987_natsionalna_identichnist_yak.html [in Ukrainian]
- Filipovych, L. (2016), "Religious identities in Ukraine: problem statement" ["Religijni identy`chnosti v Ukrayini: postanovka problemy`"], *Ukrainian Religious Studies*, No. 80, pp. 12-17. [in Ukrainian]
- Lukanska, A. (2021), "National identity is a key issue for society. Ukraine needs a strategy for the formation of national identity (interview of Deputy Director of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Philosophy, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine Yevhena Holovakha)" ["Nacional`na identy`chnist` – ce klyuchove py`tannya dlya suspil`stva. Ukrayini potribna strategiya formuvannya nacional`noyi identy`chnosti (interv`yu zastupny`ka dy`rektora Insty`tutu sociologiyi NANU, d. filosof. n., profesora, chlen-korespondenta NAN Ukrayiny` Yevgena Golovaxy`)], *Voice of Ukraine*, viewed 20 July 2024, available at: <http://www.golos.com.ua/article/350002> [in Ukrainian]
- Osadcha, Ya. (2022), "Less than 1% consider themselves citizens of the USSR: how the identity of the population of Ukraine has changed" ["Do gromadyan SRSR sebe vidnosyat` menshe 1%: yak zminy`lasya identy`chnist` naseleण्या Ukrayiny`"], *Ukrainian truth*, viewed 26 June 2024, available at: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/08/16/250037/> [in Ukrainian]
- Shevchenko, A., Borysenko, O. (2021), "Marketing Approach to the Formation of Management System for Enterprise Strategic Development in the Context of Globalisation", *JILC (Journal of International Legal Communication)*, No. 1(1), pp. 186-196.
- Svyatnenko, V. (2020), "Features of the formation and development of the marketing research market in Ukraine" ["Osobly`vosti formuvannya ta rozvy`tku ry`nku markety`ngovy`x doslidzhen` v Ukrayini"], *Effective Economy*, No. 11, viewed 20 July 2024, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8342> [in Ukrainian]
- Zaretskyi, O., Marichevskyi, M. (1996), *Red shadow of viburnum. Alla Gorska. Letters, memories, articles* [Chervona tin`kaly`ny`. Alla Gors`ka. Ly`sty`, spogady`, statti], Spalah, Kyiv, 1996, 240 p. [in Ukrainian]

© **Олександр Миколайович Науменко, Валентина Олексіївна Мойсєєнко, Інна Петрівна Тарченко, Наталія Володимирівна Тарченко**